

TÜRK SİYASİ TARİHİ'NDE JÖN TÜRK KONGRELERİ**

Oğuz KAAN*

Öz

II. Meşrutiyet, Türkiye'nin siyasal hayatını anlamak için önemli bir dönemi kapsamaktadır. Ancak meşrutiyet döneminin siyasal hayatını anlamak için devletin siyasal rejiminin mutlakıyetten meşrutiyete geçerken hangi şartlarda geçtiği de önemli parametre olarak göz önünde bulundurulmalıdır. II. Meşrutiyet'in tekrar yürürlüğe girmesinde Jön Türklerin etkisi büyüktür. Jön Türkler homojen bir yapı ve kültüre sahip olmayıp özellikle II. Abdülhamit idaresine muhalefet eden ve özellikle Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi için hareket eden farklı grup ve kültürlerden oluşmaktadır. Bu çalışmada Jön Türklerin ortak hareket etmek maksadı ile yapmış olduğu I. ve II. Jön Türk Kongrelerinin Türkiye'nin siyasal tarihinde yapmış olduğu etkileri incelenmeye çalışılmıştır. 1902 yılında Paris'te yapılan I. Jön Türk Kongresi'nin Türkiye'nin siyasal tarihindeki en önemli etkisi, siyasal düşüncenin ve oluşumlarının sağ-sol diyebileceğimiz iki ana akımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. II. Jön Türk Kongresi sonrasında ise her ne surette olursa olsun -buna askerlerin silah gücünü kullanması ve siyasal cinayetler de dâhil- amaçlarına ulaşmaktı. Bu durumda amaçlarına ulaşan bu yapılanmalara devleti sahiplenme ve koruma duygusunu getirmiş ve siyasal tarihimize "elitist-vesayetçi" bir anlayışın yerleşmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Jön Türkler, I. Jön Türk Kongresi, II. Jön Türk Kongresi, Meşrutiyet, II. Abdülhamit

YOUNG TURKISH CONGRESSES IN TURKISH POLITICAL HISTORY

Abstract

II. Constitutional covers an important period for understanding of Turkey's political life. However, in order to understand the political life of the constitutional period, the

---

**Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2008 yılında tamamlanmış, "II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası" konulu doktora tez çalışmasının bir bölümü esas alınarak hazırlanmıştır.

* Doktor Öğretim Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, oguzkaan71@yahoo.com

conditions under which the political regime of the state passed from absolute to constitutional should be considered as an important parameter. II. The Young Turks had a great influence on the re-enactment of the constitutional monarchy. Young Turks do not have a homogeneous structure and culture, especially II. It consists of different groups and cultures that oppose the rule of Abdülhamit and act in particular for the entry into force of the Kanun-i Esasi. In this study, the Young Turks' I. and II. The Young Turk Congress of the impact it has made on Turkey's politicians have been studied. The most important influence of the First Young Turkish Congress held in Paris in 1902 was that political thought and its formation resulted in the formation of two main currents which we can call right-left. II. In the aftermath of the Young Turk Congress, the aim was to use the military power of the soldiers and to achieve their goals, including political murders. In this case, it has brought a sense of ownership and protection of the state to these structures, which have achieved its aims, and caused an "elitist-tutelary understanding to be established in our political history.

Keywords: Young Turks, I. Young, Turkish Congress, II. Young Turkish Congress, Constitution, II. Abdülhamit

GİRİŞ

Türkiye’de siyasal hayatı ve kültürü anlamak ve açıklamak için Türk siyasal hayatının önemli olaylarından biri olan II. Meşrutiyet’in ilanının mahiyetini bilmemiz gerekmektedir. Bu özelliği ile II. Meşrutiyet günümüzün siyasal hayatını anlayabilmenin kapılarını açan anahtarları verecek özlü bir devredir. II. Meşrutiyetin ilan edilmesinde en etkili faktör şüphesiz Jön Türklerin yapmış olduğu faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin içinde de I ve II. Jön Türk Kongreleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu kongrelerin amacı II. Abdülhamit idaresinin ortadan kaldırılması ve Kanun-i Esasi’ye yeniden işlerlik kazandırılarak meşruti idarenin kurulmasıdır. Bu kongrelerden I. Jön Türk Kongresi neticesinde Türk siyasi tarihinde iki ana partinin temelleri atılmıştır. Yani sağ ve sol ayrışmanın temelinde 1902 Jön Türk Kongresi vardır. II. Kongrenin sonucunda da Makyavelist bir düşünce ile yani her yolun meşru olduğu bir hareket tarzı benimsenmiştir. Bu şekilde bir hareket tarzının benimsenmesi Türkiye’nin siyasi tarihine olumsuz bir miras olarak kalmıştır. Bundan sonraki siyasal gelişmelerde buradan alınan miras ile sürekli elitist-vesayetçi bir anlayışla devlet sahiplenilmiştir.

Neticede de Türkiye'nin demokrasi tarihinde bu sahiplerin çizdiği sınırlar içinde demokratik gelişmeler yaşanmış, demokratik kurumsallaşma tamamlanamamış ve önemli güçlüklerle ve engellerle karşılaşmıştır.

Bu çalışmada öncelikle Jön Türk hareketinin tanımı yapılarak bu hareketin ne zaman ortaya çıktığı incelenmiştir. Daha sonra Jön Türk hareketinin içinde kimler yer almış ve siyasal tabanı hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak I.ve II. Jön Türk Kongreleri hakkında bilgiler verilerek çalışmanın amacı olan I. ve II. Jön Türk Kongreleri'nin Türkiye'nin siyasi tarihine etkileri irdelenmiştir.

1. Jön Türk Hareketinin Tanımı

1867 tarihinde Nord gazetesinde çıkan yalan bir haber üzerine Mustafa Fazıl Paşa düzeltme amaçlı bir mektup göndermiştir. Mustafa Fazıl Paşa bu mektupta Türkiye'de kendini destekler mahiyetteki insanlara Genç İtalya, Genç Fransa ve Genç Almanya'dan esinlenerek "Genç Türkiye" (Jeune Turquie) tabirini kullanmıştır. Bu mektup daha sonra 21 Şubat 1867 tarihinde Türkçe olarak neşredildi. Ali Suavi ve Namık Kemâl "Jeune Turquie" tabirini benimsediler ve bu tabire karşılık olarak "Yeni Osmanlılar" tabirinde karar kıldılar (Lewis,1991:153). Jön Türk tabiri Avrupa'da Fransızların koymuş olduğu "Jounes Turcs" adıyla anılmıştır. Avrupa'da hem I. Meşrutiyet için çalışan başta Namık Kemal ve Ziya Paşa'ların kuşağına, hem de II. Meşrutiyet için çalışan başta Prens Sabahattin, Mizancı Murat ve Ahmet Rıza Bey'in kuşakları için Jön Türk terimi kullanılmaktadır. Türkçe literatürde ise, I. Meşrutiyet için çalışanlara Yeni Osmanlılar (Genç Osmanlılar), 1899 tarihinden itibaren siyaset sahnesinde yerini almaya başlayan II. Abdülhamit ve siyasetine karşı gelişen harekete de Jön Türk terimi kullanılmıştır (Akşin,1980:15; Topuz,1973:36-37).

Jön Türkler kimlerdi ve belirgin özellikleri nelerdi? Bu özelliklerden ilki, Jön Türkler, Türk'tü. Onların çoğu etnik köken itibariyle Türk olmasalar bile kendilerini Türk ulusçusu olarak isimlendiriyordu. İkincisi, onların büyük çoğunluğu gençti. Üçüncüsü, onlar çoğunlukla bürokrasi sınıfındandı. Jön Türkler genellikle askeri bürokrasi ve sivil bürokrasi içinde taraftar bulmuştu. Dördüncüsü, onlar burjuvazi ideolojisine sahipti. Bu gerçeğe rağmen onlar

burjuvazi sınıfına ait değillerdi. Beşinci özellikleri de onlar yüksekokul eğitimi alan yani modern okullarda çalışan veya okuyan öğrencilerden oluşuyordu (Akşin,1995:16).

Ramsaur 1908 II. Meşrutiyet'in ilanı ile gelişen olayı Jön Türk ihtilali olarak nitelendirmiştir. Daha sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyetinin yönetimine de Jön Türk yönetimi nitelendirmesini uygun bulmuştur (Ramsaur,1972:18).

Hanioğlu(Hanioğlu,1982:277) Jön Türkleri, Osmanlı Parlamentosu'nun kapanmasından (1878) sonra II. Abdülhamit'in idaresine karşı bir araya gelen insanların oluşturmuş oldukları muhalif bir hareket olarak tanımlamıştır. Yurt içinde II. Abdülhamit iktidarına muhalefet edenlere hem Jön Türk tabiri kullanılmış hem de "Ahrar-ı Osmaniye" tabiri kullanılmıştır (Okandan,1968:233;Danişmend, Tarih yok:358;Temo,1987:2).

Osmanlı belgelerine yansımış haliyle "Erbab-ı Fesad" "Eşhas-ı Muzırır", "Erbab-ı Mefsedet" gibi nitelemeler Jön Türkler için kullanılan tabirlerdir (Göçmen,1994:12).

2. Jön Türk Hareketinin Ortaya Çıkışı

Tanzimat döneminin sosyal ve ekonomik başarısızlıkları, iç karışıklıkların meydana gelmesi ve dış müdahalelerin çoğalması ve artan iktidar baskısı siyasal bir muhalefet hareketinin doğmasına neden olmuştur (Tanör,1996:92).

"Kuleli Vakası" ismini cereyan eden olay veya yerden değil de sorumlu bulunanların hapsedildiği yerden alan bir olaydır (Mardin,1990:180). Siyasal muhalefetin ilk icraatı olarak kabul edilebilecek olan Kuleli Vak'asının mahiyeti tam olarak anlaşılamamıştır. Olay meşruti bir idarenin oluşması için mi yoksa Padişah Abdülmecit'in kişiliğini hedef aldığı için mi yapıldığı tam olarak anlaşılamamıştır (Tanör,1996:92-93).

Osmanlı İmparatorluğu'nda devleti meşrûfi bir yapıya getirmek amacıyla girişilen ilk muhalif hareketler 1865'li yıllarda başlamıştır. Ancak meşrutiyet

fikri Osmanlı İmparatorluğu için daha önce de gündeme gelmiş ancak bunlar önemsiz tavsiyelerden öteye gidememiştir (Petrosyan,1974:42).

Yeni Osmanlılar, artan baskılardan bir süre sonra birer birer yurtdışına gitmişlerdir. Yeni Osmanlıların yurt dışına gitmeleri görüşlerinin siyasal ve ideolojik alanda biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır. Meşrutiyet talepleri yurtdışında faaliyette buldukları dönemde olgunlaşmıştır (Petrosyan,1974:79-82).

Yeni Osmanlıların Osmanlı Devleti'nin kurtulma reçetesi konusundaki düşünceleri şöyle özetlenebilir. İlk olarak imparatorluk içinde hürriyetçi uygulamaların artırılması, din duygusu, hanedana bağlılık gibi duyguların yanında vatan sevgisinin de yer alması, anayasayla bağlı bir idari rejimin oluşturulması ve yürütmeyi denetleyecek olan bir meclisin kurulmasıdır. Yeni Osmanlılar içerisinde bu görüş o kadar ileri gitmiştir ki zaman zaman Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi insanlar halkın egemenliğinin sağlanması ve cumhuriyet fikirlerinin oluşmasına katkıda bulunacak düşüncelerini ifade etmişlerdir (Şeref,1978:133; Tanör,1996:94).

31 Ağustos 1876 tarihinde II. Abdülhamit padişah oldu. 23 Aralık 1876 tarihinde meşrutiyetin ilan edildiğine dair ferman Bâbüali binasının avlusunda okundu. Bu bildiri kalabalık ve coşkulu bir halk tarafından da dikkatle dinlendi. Osmanlı Devleti'nde Anayasalı devlet idaresine 1876 Kanun-u Esasi ile geçilmiştir (Kılıç,1999:355-375). Kanun-i Esasi'de belirtilen en önemli vurgu imparatorluk içinde yaşayan tüm insanların ırk ve din ayrımı olmaksızın "Osmanlı" olduğu vurgusudur (Petrosyan,1974:98-99). 1876 Anayasası Türk Siyasi tarihinde Osmanlı Devleti için yeni açılımların başlangıcı olmuştur. Bu anayasa Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuk devleti anlayışına dair yeni açılımların getirilmesini sağlamıştır (Özkorkut,2004:173-180).

13 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusan süresiz olarak tatil edilmiştir. Bu tatil etme II. Abdülhamit'in Kanun-i Esasinin Padişah'a tanıdığı yetkiye dayanarak Meclis-i Ayan'dan çıkartmış olduğu karar ile gerçekleştirilmiştir (Çay,1986:84-85).Meşrutiyetin tatil edilmesi ve Kanun-i Esasi'nin askıya

alınması yeni bir devrin başlangıcı olarak siyasal hayatta yerini almıştır. Bu dönem 1908 yılına kadar süren yaklaşık 30 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Bu süre içinde II. Abdülhamit idaresinin baskıcı bir yönetim anlayışı geliştirmiş olduğu nitelermelerinden dolayı bu dönem için “İstibdat Dönemi” tabiri kullanılmıştır.

I. Meşrutiyet hareketinin kısa sürmesinin sebepleri arasında belki de en önemlisi Osmanlı'nın geleneksel sosyal ve toplumsal temelinin son derece zayıf olmasıdır. Türk millî burjuvazisi yeni doğmaya başlamış, ülkenin ekonomik durumu kötümser durumda olması ve köy ve kasabalarda yaşayan halkın meşruti rejimi tam olarak desteklemiyor olmasıdır (Petrosyan,1974:107).

Abdülhamit idaresinin baskısı arttıkça siyasal faaliyetlerde yeni canlanmalar meydana gelmiştir. 1889 yılında İstanbul'da Askerî Tıbbiye talebelerinden olan Ohrili İbrahim Temo, Kafkaslı Mehmet Reşit, Diyarbakırlı Abdullah Cevdet ve Arapkırlı İshak Sukûti isimli öğrenciler (Turan,1970:179-180;Temo,1987:13-15) İttihad-ı Osmanî adıyla Askeri Tıbbiye'de bir cemiyet kurmuşlardır(Tunaya,1998:51;Temo,1987:13-15).

Cemiyetin en önemli amacı, Osmanlı Devleti'ni çökmenin eşiğine getiren II. Abdülhamit tarafından uygulanan istibdatın kaldırılmasıdır. Ancak II.Abdülhamit istibdatının kaldırılması sadece bu cemiyetin amacı değil bunun dışında bazı oluşumların da gayesidir. Bunun için bu cemiyetin mensubu olmasa da istibdatı kaldırmak isteyenler ve protesto edenlere Jön Türkler adı verilmiştir (Shidara,1994:1189).

Cemiyet yıllar içinde büyümüş ve isimleri çeşitli değişikliklere uğradıktan sonra son olarak “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti” adını almıştır. Cemiyetin başlangıçtaki kurucuları İstanbul Askerî Tıbbiye Mektebi öğrencileri iken sonradan Harbiye, Bahriye, Mühendis okullarında bulunan kişilerden de cemiyete katılanlar olmuş ve devam eden süreçte yüksek kademedeki memurların da katılımı sağlanmıştır (Shidara,1994:1189-1190).

Cemiyetin gerek Avrupa'daki üyeleri gerekse diğer bölgelerde yaşayan üyeleri arasında tam bir görüş birliği olduğu söylenemez. Temelde birleştikleri noktalar

genel olarak Kanun-i Esasinin yeniden yürürlüğe girmesi ve parlamentonun yeniden açılması anlamına gelen Meşrutiyetin ilan edilmesi meseleleridir. Bu konularda hem fikir olan üyeler bu konuların nasıl yerine getirileceği noktasında görüş ayrılıklarına düşmektedir. Bu görüş ayrılıkları, ılımlı bir şekilde Sultan'ı razı etmeye, yabancı devletlerin müdahalesinden silahlı bir eyleme girişmeye kadar geniş bir yelpazede meydana gelmiştir. Hiç kuşku yoktur ki bu görüş ayrılıklarının temeli siyasal iktidara karşı duyulan öfke, hoşnutsuzluk, kırgınlık gibi sebeplerle bir araya gelmiş insanların ortak bir noktada buluşmalarıdır.

II. Abdülhamit Avrupa'daki muhaliflerinin güçlenmesini önlemek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Jön Türk üyelerinden bazılarını haberler ve elçiler göndererek yurda dönmeleri halinde affa mazhar olacakları ve buna ilaveten çeşitli memurluk görevlerine tayinleri yapılacağı konusunda vaatler veriyordu. Hiç kuşkusuz bu engelleme çabaları kısmen başarıya ulaşmış, zaman zaman örgüt üyelerinin önemli şahsiyetleri de çeşitli nedenlerle cemiyetten ayrılmışlardır. Ayrılan cemiyet üyelerinden en önemlisi kuşkusuz Mizancı Murat Bey'dir. II. Abdülhamit, Murat Bey'le anlaşması için Ahmet Celalettin Paşa'yı görevlendirmiştir. Paşa ile Murat Bey arasındaki konuşmadan sonra Murat Bey İstanbul'a dönmeyi kabul etmiştir (Tunaya,1998:53). Murat Bey'in Avrupa'dan ve Cemiyet'ten ayrılarak İstanbul'a dönmesi ve memurluğa tayini örgüt içinde geniş yankı uyandırmıştır. Bu olay cemiyet içinde bir karamsarlığa ve kötümserlik havasının esmesinin neden olmuştur.

Damat Mahmut Paşa'nın İstanbul'dan oğulları Prens Sabahattin Bey ve Prens Lütfullah Bey'le beraber Avrupa'ya II. Abdülhamit idaresindeki hoşnutsuzluğundan dolayı kaçarak gelmeleri Jön Türk hareketinin yeniden ivme kazanmasına neden olmuştur. Çünkü özellikle 1895'lerden sonra gerek Ahmet Rıza'dan memnuniyetsizlik gerekse bazı üyelerin İstanbul'a gelerek II. Abdülhamit tarafından kendilerine verilen memurlukları kabul etmeleri neticesinde üyelikten ayrılmış olmaları Jön Türklerin faaliyetlerini sekteye uğratmıştır.

Prens Sabahattin Bey gerek Osmanlı Devleti idaresi içinde gerekse Osmanlı Devleti'nin idaresi dışındaki dağınık bir hal alan Jön Türk hareketinin yeniden toparlanması için büyük çaba sarfetmiştir. Prens Sabahattin Bey, muhalif grupların birlikte hareket etmesi için büyük bir kongrenin yapılması gereği üzerinde durmuş ve bu yolda çalışmalarına başlamıştır. 1902 yılının şubat ayı içinde bu kongre gerçekleşmiştir.

3. Jön Türklerin Siyasal Tabanı

II. Abdülhamit padişah olduktan sonra bazı hâkim gruplar vardı. Bu gruplar dört başlık etrafında toplanabilir. Birincisi, Yeni Osmanlılar yani hürriyetçi fikirlere sahip olan ve o fikirleri yayan insanların oluşturduğu grup; ikincisi, Bâb- Ali erkanından oluşan grup; üçüncü grupta yer alanlar askeri kuvvetlerdir. Son grupta da din adamlarının oluşturduğu topluluklar vardır (Mardin,1992:67). II. Abdülhamit'in artan istibdadı ve baskıları neticesinde 1890'lı yıllarda Yeni Osmanlıların devamı niteliğinde sayılabilecek yeni bir hareket ortaya çıkmıştır. Bu yeni hareketin ortaya çıkmasında II. Abdülhamit'in yapmış olduğu siyaset etkili olmuştur.

II. Abdülhamit zamanında askeri personelin halk tabakaları içinden alınma siyaseti II. Mahmut zamanından beri var olan bir uygulamaydı. Bu uygulamadan amaç, Osmanlı devleti içinde var olan nüfuzlu ailelerin askeri kuvvetlerin içinde etkili olmamasının sağlanmaya çalışılmasıdır. Bu dönemde nüfuzlu ailelerin çocukları bürokratik görevlerde yüksek mevkilere çok çabuk gelebilirken diğer insanların çocukları daha zor bir terfi yoluna gidiyordu. Bu durum da diğer insanların rahatsız olmalarına neden oluyordu. Bu dönemde gerek Tıbbiye öğrencileri gerekse askerler kendilerini Abdülhamit'in kurmuş olduğu düzene karşı yabancı hissediyorlardı. Bunun temelinde de Anadolu'dan gelen çocukların değerleri ile saray değerlerinin farklı olması gelmektedir. Aynı zamanda halk tabakalarına ait çocuklarla İstanbul'dan gelen nüfuzlu ailelerin çocukları arasında İstanbullu- taşralı çatışmaları meydana geliyordu (Mardin,1992:69-71).

II. Abdülhamit zamanında var olan hürriyetçi, bürokrat, askeri ve din adamlarından oluşan bu gruplar bu yeni hareketin oluşmasında etkili olmuşlardır.

Osmanlı Devleti, Tanzimat'la başlayan bir yenileşme hareketi içine girdikten sonra dış dünya ile ilişkiler daha çok artmış ve özellikle Avrupa'nın ilerlemesi karşısında Osmanlı Devleti'nin bu ilerlemeye ayak uyduramaması Osmanlı Devleti içinde birtakım hoşnutsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Bu durumun düzeltilmesi için değişik öneriler getirilmiştir. Bu öneriler, İslamcılık, Garpcılık, Türkçülük ve Osmanlıcılık gibi düşünce akımlarıdır.

Jön Türkler bu değişik düşünce yapısına sahip olan insanlardan oluştuğu için homojen bir düşünce ve eylem yapısı içinde değildiler. Birleştikleri ortak noktalar imparatorluğun kötü gidişine son verecek çareler üretmektir. Bu çarelerin başında da meşrutiyetin yeniden yürürlüğe girmesi ve Kanun-i Esasi'nin yeniden uygulanmaya başlamasıdır.

4. Jön Türk Kongreleri

Türk Siyasi Tarihi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya çıkması ile başlayan Jön Türk hareketi 1889 tarihinde oluşmaya başlamıştır. Türk Siyasi Tarihi'nde 1889 tarihi ne kadar önemli ise Damat Mahmut Paşa'nın Prens Sabahattin Bey ve Prens Lütfullah Bey'leri de yanına alarak II. Abdülhamit idaresine karşı mücadele etmek maksadı ile Avrupa'ya gitmeleri de o kadar önemlidir. Prens Sabahattin Bey'in babası ve kardeşi ile birlikte II. Abdülhamit'e karşı mücadele eden Jön Türk'lere katılmaları Cemiyet'in durma noktasına gelen faaliyetlerine yeni bir ivme kazandırmış ve yok olmaya başlayan ümitlerin yeniden filizlenmeye başlamasına neden olmuştur. Prens Sabahattin Bey, Jön Türk'lerle çalışmaya başladıktan sonra Abdülhamit muhalifleri arasındaki çalışmaların birlikte devam etmesi için geniş çaplı bir toplantı yapma gereğini dile getirmiştir. Bu çerçevede Abdülhamit'e muhalif olan en tanınmış kişileri bir araya getirmek için bir kongre oluşturulması çalışmalarına başlamıştı. Kısa süre içinde bu çabaları netice vermişti.

I. Jön Türk Kongresi, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında Paris'te gerçekleştirilmiştir. Kongrenin tertip edilmesi ve toplanması Padişah'ın kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğlu yani II. Abdülhamit'in yeğeni olan Sabahattin Bey'in çabaları neticesinde olmuştur. Kongreden sonra yapılan beyanlarda şu noktalar dikkat çekmektedir. 1-Şahsî teşebbüsü geliştirmek ve yapılacak olan idari sistemle ilgili "Adem-i Merkeziyet" fikrinin toplumda kabul görmesi için sosyal eserlerin okunmasını yaygınlaştırmaya çalışmak, 2- Osmanlı Devleti'ni oluşturan çeşitli kavimler arasında bir anlaşma zemini bulmak, 3- Osmanlı Devleti'nin hakkını korumak ve genel düşünceleri Osmanlı Devleti lehine çevirmek için gelişmiş devletler nezdinde girişimlerde bulunmak, 4- Programın uygulanmasını sağlamak ve çeşitli kuvvetlere cephe almak için memleket dahilinde muhtelif cemiyet ve komiteler kurmaktır(Reyhan,2004:146).

Kongre'de yapılan müzakereler neticesinde iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşler Osmanlı Devleti'nde yapılacak olan devrimin ilk olarak askeri güç kullanılarak gerçekleştirilmesi ikinci olarak da yabancı devletlerin müdahalede aktif rol almalarıdır (Durukan,2004:145). Devrimin yapılmasında destek alınması ve kullanılması gereken askeri güç konusunda taraflar arasında görüş ayrılığı yoktu. Ancak kongrenin en tartışmalı konusu yapılacak olan devrim için dış güçlerin müdahalesini isteme noktasında olmuştur. Sabahattin Bey, yabancı müdahalesinin ülkemiz için genel olarak yararlı bir düşünce olmadığını ancak bu defa konunun hassasiyeti bakımından böyle bir durumun gerekebileceğini söyledikten sonra görüşlerini desteklemek için yabancı müdahalesinin devletimiz yararına çevirebileceğinden bahsetmiştir (Kuran,2000:191);

"Biz memleketimizde bir ihtilal yapmak amacıyla toplanıyoruz. Fakat, içeride ihtilal çıkarmayı başardığımız takdirde bu hareketin iyi şekilde sonuçlanacağı kesin değildir. Kargaşalık sırasında herhangi yabancı bir hükümetin kendi çıkarı adına, işlerimize müdahale etmesi muhtemeldir. İşte biz bu müdahaleyi önlemek için çıkarı çıkarımıza uygun bir hükümetle daha önceden anlaşmış olmalıyız. Yani içeride bir hareket oluşturduğumuz zaman bundan yararlanmak emeline düşecek hükümetlerin müdahalesini bertaraf edecek hür ve demokrat hükümetlerle şimdiden uyuşmalıyız ve bundan sonra ihtilal harekâtına geçmeliyiz."

Sabahattin Bey ve İsmail Kemal Bey müdahale edilmesini Ahmet Rıza Bey ise Adem-i Müdahaleciliği savunmuş ve böylece kongre neticesinde birleşme yerine bölünme çıkmıştır (Kuran,2000:191). I. Jön Türk Kongresi'nde ayrılıkların temel nedenlerinden bir tanesi de Prens Sabahattin ve yanında yer alanlar Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan diğer etnik ve gayri Müslim unsurların taleplerini tamamen reddetmek yerine uygulanabilir olanlarının dikkate alınmasını istemişlerdir. Bunun için Prens Sabahattin ve yanındakiler Adem-i Merkeziyet etrafında bir programın yapılması gerekliliğini savunmuşlardır (Sarica,1993:249).

1902 yılında yapılan kongreden sonra II. Abdülhamit'e karşı izlenecek mücadele konusunda düşülen anlaşmazlık neticesinde muhalefet safları bölündü. I. Jön Türk Kongresi'nden sonra çıkan anlaşmazlıklardan sonra kurulan "Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti" 1905 tarihinde Prens Sabahattin tarafından "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyeti Cemiyeti" adı altında siyasal hayattaki faaliyetlerine devam etmiştir. Bu faaliyetten sonra cemiyetin programını ve faaliyetlerini duyuracak olan bir gazetenin çıkarılması elzem olmuştu. Bu gereklilik yüzünden "Terakki" gazetesi yayın hayatına başlamıştır (Akşin,1980:53). Cemiyet'in kurucuları Prens Sabahattin, Ahmet Fazlı, İsmail Kemal, Doktor Nihat Reşat, Doktor Rifat, Miralay Zeki, Doktor Sabri, Hüseyin Tosun, Milaslı Murattır. Cemiyetin yayın organı Terakki gazetesidir.

1905 (1321) tarihinde Mehmet Tahir, Naki ve Mehmet Talât Bey'lerin teşebbüsleri sonucunda Selanik'te Osmanlı Hürriyeti Cemiyet'i kurulmuştur (Okandan,1968:237-238). 1906 (1322) tarihinde Mustafa Kemal'in teşebbüsü ile Şam'da "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" kurulmuştur (Okandan,1968:237-238).

Ahmet Rıza Bey ve taraftarları I. Jön Türk Kongresi'nden sonra meydana gelen görüş ayrılıklarından sonra İttihat ve Terakki ismini kullanmaya başladılar. Ancak grup yeni bir isimle yola devam edilmesinden yana tavır aldı. Bu isimde önemli bir değişiklik olmadı cemiyetin adı "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" olarak siyasal hayatta faaliyetine devam etmiştir (Akşin,1980:54-55).

“Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” ile “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” 29 Eylül 1907 yılında birleşmiş ve ismi “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” olmuştur. Daha sonra cemiyetin adı “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti” olarak anılmaya başlamıştır. Böyle anılmasında Talat Bey ve arkadaşlarının İstanbul’da siyasete devam edecek olmalarından dolayı herkes tarafından vatanseverler grubu olarak bilinen bu ismin kullanılmasını uygun görmüş olmalarıdır (Shidara,1994:1192-1193).

I. Kongre’nin başarısızlığından birkaç yıl sonra Jön Türkler ortak ve kuvvetli muhalif bir yapı içinde hareket etmek maksadıyla yeni bir kongrenin yapılması konusunda anlaşmaya vardılar. Cenevre’de bulunan Ermeni Taşnaksütyan Cemiyeti hem Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’ne hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne bir toplantı talebinde bulunmuştur. Kongreye katılacak olan Prens Sabahattin Bey, toplantıda hangi konuların müzakere edileceğinin belirlenmesi için bir heyet kurulmasını teklif etmiştir. Prens Sabahattin Bey’in bu teklifi olumlu karşılanmıştır. Bu heyette, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nden Doktor Nihad Reşad ve Fazlı Beyler İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden de Doktor Bahaattin Şakir ve Hüsrev Sami Beyler ile Ermenilerde Malumyan Efendi katılmışlardır (Bayur,1963:389; Kuran,1959:443). II. Jön Türk Kongresi’ 27-29 Aralık 1907 tarihinde yapılmıştır (Zürcher,2004:134; Ramsaur,1972:167). Kongre başladığında kongre başkanlığı görevine Prens Sabahattin Bey getirilmiştir (Kuran,1959:445; Karal,Tarih yok:18).

Paris’te yapılan İkinci Jön Türk Kongresi’ne katılan örgüt ve yayın organları şunlardır (Toros,1978:5);

- 1- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu cemiyetin yayın organları olarak Şura-yı Ümmet ve Meşveret gazeteleri
- 2- Birleşik Ermeni İhtilâl Topluluğu (Daşnaksutyon), yayın organı olarak Druşak gazetesi
- 3- Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, yayın organı olarak Terakkî gazetesi

- 4- Mısırda Musevi Cemiyeti, yayın organı olarak Lavara gazetesi
- 5- Mısır'da Ahd-i Osmâni Cemiyeti
- 6- Balkanlarda yayın yapan ihtilalci Razmik gazetesi
- 7- Amerika'da yayın yapan ihtilalci Hayrenik gazetesi
- 8- Marsilya'da yayın yapan Armina gazetesi
- 9- Londra'da Arapça ve Türkçe olarak yayın yapan Hilâfet gazetesi

II. Jön Türk Kongresinin toplanmasından önce Terakki ve İttihat Cemiyeti* kongrede kabul edilmesini istediği birtakım taleplerini şu şekilde ifade etmiştir. 1-Saltanata Veraset usulü yani hanedanın en yaşlı üyesinin padişah olması usulünün değiştirilmemesi, 2-Osmanlı Devleti içinde örgütü olmayan cemiyetlerin kongreye kabul edilmemesi, 3-Yabancı müdahalesinin düşünülmemesi ve kabul edilmemesi, 4-Eylem alanlarının sınırlandırılması, 5-yabancı müdahalesine sebebiyet verecek olan eylemlerden kaçınılmasıdır (Akşin,1980:63;Kuran,2000:295-297). İttihat ve Terakki tarafından gelen bu talepler I. Jön Türk Kongresi'nin başarısız olmasındaki sebeplerin tekrar edilmemesidir.

27 Aralık 1907 günü başlayan kongre 29 Aralık 1907 tarihinde çalışmalarını tamamlamıştır. Şubat 1902 I. Jön Türk Kongresi'nin anlaşmazlık noktalarından en önemlisi olan yabancı müdahale ile ilgili bir teklif ve tartışma olmamıştır. Bu da Prens Sabahattin Bey ve grubunun Terakki ve İttihat ile anlaşma kararında ve birlikte hareket edilmesi yönünde Cemiyet ile uzlaşma sağlamak istemesi şeklinde yorumlanabilir. Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Prens Sabahattin ve diğer etnik gruplar arasında böyle bir tartışmanın geçmemesi kongrenin hedeflediği ortak bildiri noktasında anlaşmaya varılmasını netice vermiş ve kongre sonrası uzun sayılabilecek bir bildiri hazırlanmıştır (Akşin,1980:62-65). Bu bildirin ilk paragrafında devletin çöküşünün ve yabancı devletlerin devleti paylaşmalarının önlenebileceği belirtildikten sonra mevcut idarenin her ne surette olursa olsun yıkılmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. Bu amaçları

---

* II. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi kullanılmıştır.

gerçekleştirmek için taleplerinin ilki Sultan Hamid'i tahttan inmeye mecbur bırakmak; ikincisi, mevcut idarenin temelden değiştirilmesi; üçüncüsü meşveret usulünün ve meşrutiyetin yeniden uygulamaya girmesidir. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte tüm Osmanlı halklarının eşit haklara sahip olacağını ve hürriyetlerinin teminat altına alınacağı belirtilmiştir.

Toplanan bu komite, programı ve harekâtına riayet ederek ortak çalışmak için kardeşlik içinde birlik olacaklarını garanti etmiştir. Mücadeleye başladıktan sonra katılımcılar tarafından hiçbir şekilde olaylar karşısında ümitsizliğe düşülmeyeceği vaat edilmiştir. Amaçların elde edilmesine kadar yani Türkiye'de yeni bir devrin meydana gelmesine kadar silahlarını bırakmayacakları "Hünkar"a ilan edilecektir. Devam eden paragraflarda katılımcıları ihtilale yönlendiren sebepler olarak hükümetin işlediği cinayetleri göstererek ne şekilde hareket edeceklerini bildirmişlerdir. Hareket tarzlarının ilki, Hükümetin fiil ve hareketlerine karşı silah ile karşılık vermek; ikincisi devlet bünyesinde çalışanların siyasi ve iktisadi faaliyetleri bırakarak devleti işlemez hale getirmek; üçüncüsü devlete verilmesi gereken vergileri vermemek; dördüncüsü Ordu mensuplarına telkinatta bulunularak hiçbir şekilde ayaklanmaya karşı harekette bulunulmamasını sağlamak; beşincisi, genel bir başkaldırı ve ayaklanma çıkarılması; altıncısı olayların gidişine göre gerekli yeni araçların ve hareket tarzlarına müracaat edilmesidir(Kuran,2000:291-295).

Kongre sonunda kabul edilen tekliflerden ilki, İran Meclis-i Mebusan Başkanına telgraf gönderilmesi; Telgraf'ta, Avrupa'da toplanan farklı muhalif grupların kongresi tamamlanmış olup üyelerin hukuki ve diğer vazifelerini yerine getirmek noktasında fikir birliği olduğu bu hususta İran Devleti'nin mebuslarına muhabbetlerin bildirilerek Osmanlı Devleti'nde kurulacak meşruti idarenin iki komşu ülkenin dostluğunu arttırmasına hizmet edeceği belirtilmiştir. İkincisi, Kongre'ye katılan gruplardan ve fırkalardan oluşan daimi ve gizli bir komitenin tesisine karar verildiği ve bu komitenin nizamnamesi, teşkilatı ve icraatı gizli olacağı ve buna uymayanların şiddetli cezalara çarptırılacağı beyan edilmiştir. Üçüncüsü, ortak ihtilale davet başlığında Makedonya Vilayetleri'ndeki farklı toplulukların, farklı grupların silahlı

çetelerine, mazlum halka zulm ve düşmanlık edenlere karşı nefretle hareket ederek ahalinin mutluluğu, vatanın selameti, fikir hürriyetinin ve adaletin tesisi, hükümetin baskıcı yönetimin (istibdatının) kaldırılması ve tüm muhalif grupların Abdülhamit Hükümetine karşı birlikte hareket etmeye davet etmiştir. Dördüncüsü, ortak vatanda fedakârlık içinde hizmet eden hürriyet mazlumlarına selam ederek hürmet ve kardeşlik duygularının bildirilmesi beyan edilmiştir. Beşincisi, farklı muhalif gruplara üye oldukları halde özellikle hükümete satılan, cemiyetin gizliliğini açık eden ve her ne surette olursa olsun farklı amaçlarla fiilleriyle harekette bulunan hainlerin “muhtelit icra komitesi” nizamnamesine göre cezalandırılacakları belirtilmiştir. Altıncısı, “Neşriyat-ı İhtilaliye” başlıklı maddede İhtilal Kongresinin fikirlerini basın-neşriyat yoluyla halkta meydana getireceği tesir ve değişiklikleri göz önüne alarak Türkçe, Kürtçe, Arapça, Arnavutça, Ermenice, Rumca ve Bulgarca yayınlanması kararı alınmış ve özellikle köylülere, memurlara, askerlere, zabıtlere, ulemaya ve kadınlara hitaben bilgilendirmeler yapılmasına karar verilmiştir. Son olarak bir sonraki kongre tarihi belirlenmiş ve kongre tarihinin 1908 yılının son ayında yani bir sene sonra yapılacağı kararlaştırılmıştır (Kuran,2000:295-297).

Bu bildirin sonunda tüm mazlumların kongreye katılanlar gibi çaba göstermeleri halinde II. Abdülhamit Hükümeti'nin ortadan kalkacağı ifade edilerek hükümet için zaten yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar halinde olduğu nitelmesi yapılmıştır. Bu yüzden vatan dâhilinde hürriyetin gelmesi için dalalet içinde olan hükümete bir omuz darbesinin yeteceği bildirilmektedir.

Kongre neticesinde Osmanlı halklarının din, dil ve ırk ayrımı olmaksızın kanun önünde mutlak eşit olması sağlanacaktı (Knight,1993:84).

II. Jön Türk Kongresi'nin sonunda kısmi bir anlaşma çıkmıştır (Knight,1993:84). Bu kongrenin en dikkate değer sonucu “gerekirse imparatorluğun idarecilerinin zor ve şiddet yoluyla değiştirilebileceğini” hüküm altına alması idi. Yani hedefe varmak için her yolun “mübah” sayıldığı bir anlayış ortaya çıkmıştır (Ramsaur,1972:164-168). Bu kongreden sonra çeşitli cemiyetler arasında barış rüzgârları esmiş ve ortak hareket etme yolları

aranmıştır. Bu arayış içinde bulunulan bir zamanda yeni ittifak oluşturma çabaları kendini göstermiştir (Ramsaur,1972:164-168).

1907 yılının son günlerinden yapılan II. Jön Türk Kongresinde sağlanan birlik Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra bozulmuştur (Toros,1978:5).

SONUÇ

Yeni Osmanlılar ile başlayan muhalefet hareketleri Osmanlı Devleti içinde Halife-Sultan veya Hilafet-Saltanat müesseselerinin halk tabakalarındaki etkisini yitirmeye başladığına bir işaret olmuştur. Bu durum iktidar ile halk arasındaki meşrutiyet krizinin başladığının bir göstergesidir (Okumuş,2003:102).

II. Abdülhamit idaresinin ortadan kaldırılması ve meşrutiyet idaresinin tekrar tesis edilmesi için 1889 tarihinden itibaren II. Jön Türk hareketi başlamış ve bu hareket II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar etkisini sürdürmüştür. Ancak II. Jön Türk hareketi, Türk Siyasal Hayatına miras olarak kalacak olan iki temel partinin temelini atıldığı bir zaman dilimidir. 1902 yılının şubat ayında Paris'te yapılan I. Jön Türk Kongresi bu bölünmenin yaşandığı bir toplantıdır. Muhalif grupları bir araya getirerek ortak bir hareket tarzı oluşturmak için yapılan kongre; Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin Bey'in düşünceleri etrafında oluşan iki önemli siyasi oluşum meydana gelmiştir. Aslında bu bölünme Türkiye'nin siyasi tarihinde sağ-sol ayrışmasının temelini oluşturmuştur. Prens Sabahattin Bey'in düşünceleri etrafında olan partileşme hareketleri Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Demokrat Parti, Adalet Partisi gibi Merkez Sağ Partileri netice vermiştir. Ahmet Rıza Bey'in liderlik ettiği oluşum İttihat ve Terakki Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi gibi Merkez Sol Partileri meydana getirmiştir.

Hem I. Jön Türk Kongresi hem de II. Jön Türk Kongresi'nin amacı II. Abdülhamit idaresinin ortadan kaldırılması hem de Kanun-i Esasi'nin tekrar uygulanmasını sağlayarak Meşrutiyet idaresinin tesis edilmesidir. Bu nedenle farklı muhalif gruplar bir araya gelirken amacın gerçekleşmesi için her yolun mübah olduğu Makyevelist bir anlayışla hareket etmek noktasında birleşmişlerdir. Bu oluşumun içinde askeri ve sivil bürokrasi olduğu gibi silahlı çetelerde

bulunmaktadır. Bu nedenle kongre sonucunda şiddet unsurlarından askeri ve yerel ayaklanmalara kadar çeşitli hareket tarzları benimsenmiştir. Nitekim hem Niyazi Bey ve Enver Bey gibi subayların kendi komutasındaki askerlerle birlikte dağa çıkmaları ve Abdülhamit idaresine tehdit telgrafları göndermesi hem de II. Abdülhamit'in en güvendiği Paşalarından olan Şemsi Paşa'nın İttihatçılar tarafından öldürülmesi hareket tarzlarının nerelere kadar gidebileceği hususunda örnekler göstermektedir.

I. ve II. Jön Türk Kongrelerinden sonra II. Meşrutiyetin yeniden ihdas edilmesinde ordunun çok önemli rolü olmuştur. Üyeleri arasında subayların ve askerlerin bulunması İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ordu'nun kendilerine kutsallık atfetmelerine neden olmuştur. Bu kutsallık aynı zamanda Meşrutiyetin sahiplenilmesi ve hamiliği noktasında da kendini göstermiştir. Bu hamilik sayesinde Meşrutiyet döneminde cemiyetin kutsal görülmesini sağlamaya çalışmış ve bu kutsallığı ile kendi tarafında olmayanları vatana ihanet gibi suçlamalarla itham etmişti. Hem İttihat ve Terakki'nin hem de Ordu'nun meşrutiyeti kendi ürünü olarak kabul etmesi Türk Siyasi Tarihinde kendinden sonra gelecek olan siyasal hareketlere de siyasal kültür olarak kaynak teşkil etmiştir. Nasıl ki, II. Meşrutiyet'i kendi ürünü ve bu ürünün kollanmasında kendini görevli bilen Ordu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti varsa Cumhuriyet'in kurulmasını da kendi ürünü ve bu ürünün korunmasında kendini vazifeli bilen bir ordu ve Cumhuriyet Halk Partisi vardır.

II. Meşrutiyet'in güç kullanarak ilan edilmesinde etkili olan Askeri bürokrasi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkiye'de Elitist-Vesayetçi bir anlayışın yerleşmesine neden olmuş buda daha sonraki yıllarda sivil siyasete özellikle askeri bürokrasinin sürekli darbelerle, imalarla veya tehditlerle müdahale etmesini netice vermiştir.

Jön Türk Kongreleri demokrasinin gelişmesinde sivil hareket olarak ne kadar olumlu bir hareket tarzı ise amaçlarına ulaşmak için her türlü aracı kullanmayı mübah gören anlayışları da o kadar olumsuz bir durumdur.

KAYNAKÇA

- Aksin, S. (1980). 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Akşin, S. (1995). "The Place of the Young Turk Revolution, in Turkish History", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,50(Haziran-Aralık), 13-29.
- Bayur, Y. H. (1963). Türk İnkılap Tarihi, C.I, Kısım I. İkinci Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çay, A. (1986). "1876 Meşrutiyet Meclisi", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1.
- Danişmend, İ. H. (Tarih Yok). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.C.4. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Durukan, K. (2004). "Prens Sabahattin ve İlm-i İctima Liberalizmin Kökenleri", Mehmet Ö. Alkan (Ed), Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi: İstanbul: İletişim Yayınları, 143-155.
- Göçmen, M. (1994). İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatı Üzerine Etkileri (1889-1902).İstanbul:Yayınlanmamış Doktora Tezi,
- Hanioglu, Ş. (1982)."Genesis of the Young Turk Revolution of 1908", The Journal of OttamanStudies,3, 277-300.
- Karal, E. Z. (Tarih yok). Büyük Osmanlı Tarihi. C.V. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, S. K. (1999). "1876 Osmanlı Kanun-ı Esâsisi'nin Hazırlanışı", Osmanlı: Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.7, 355-375.
- Knight, E. F. (1993). Türkiye Bir Milletın Uyanışı 1908 Devrimi. Çev. Mahzar Ersoylu. Özdemir Ofset.
- Kuran, A. B. (2000). İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler. 2. Baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kuran, A. B. (1959). Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele. İstanbul:Çelçüt Matbaası.
- Lewis, B. (1991). Modern Türkiye'nin Doğuşu.4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). Jöntürklerin Siyasi Fikirleri. 4. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). Türkiye'de Toplum ve Siyaset.Der.MümtazerTürköne, İstanbul: İletişim Yayınları
- Okandan, R. G. (1968). Amme Hukukumuzun Anahatları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Okumuş, E. (2003). "Tanzimat Hareketine Muhalefet", Marife (Bilimsel Birikim): Konya, 2(3), 83-102.
- Özkorkut, N. Ü. (2004). "1876 Anayasası'nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1, 173-184.
- Petrosyan, Y. A. (1974). Sovyet Gözüyle Jöntürkler.İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Petrosyan, Y. A. (2002). "1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Rolü", Türkler: Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 899-908
- Ramsaur, E. E. (1972). Jön Türkler 1908 İhtilali. İstanbul: Sander Yayınları.
- Reyhan, C. (2004). "Prens Sabahattin", Mehmet Ö. Alkan (Ed), Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi: İstanbul: İletişim Yayınları, 146-151.
- Sarıca, M. (1993). Siyasi Düşünce Tarihi. 6. Baskı. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Shidara, K. (1994). "İttihat ve Terakki mi? Terakki ve İttihad mı?", XII. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler): Ankara, 1189-1194.

- Şeref, A. (1978). Tarih Konuşmaları. İstanbul: Kavram Yayınları.
- Tanör, B. (1996). Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri. Gözden geçirilmiş 3. Baskı. İstanbul:Afa Yayınları.
- Temo, İ. (1987). İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları. Hazırlayan Bulut Demirbaş. İstanbul: Arba Yayınları.
- Topuz, H. (1973). 100 Soruda Basın Tarihi. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Toros, T. (1978). Milliyet, 19 Şubat.
- Tunaya, T. Z. (1998). Türkiye'de Siyasal Partiler. İstanbul:İletişim Yayınları.
- Turan, İ. (1970). Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1(4), 171-191.
- Zürcher, E. J. (2004). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi.18. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.